

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته الهیات و معارف اسلامی - علوم قرآن و حدیث

معناشناسی حکمت در قرآن و حدیث

به کوشش

الهام صادقیان

استاد راهنما

دکتر مهدی احمدی

شهریور ماه ۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خدا

اظہارنامہ

اینجانب الہام صادقیان دانشجوی رشتہی الہیات، گرایش علوم قرآن و حدیث دانشکدہی ادبیات و علوم انسانی اظہارمی کنم، کہ این پایان نامہ حاصل پژوهش خودم بودہ و در جہایی کہ از منابع دیگران استفادہ کردہام، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن را نوشتہام. ہمچنین اظہارمی کنم کہ تحقیق و موضوع پایان نامہام تکراری نیست و تعہد می نمایم کہ بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننمودہ و یا در اختیار غیر قرار ندهم. کلیہ حقوق این اثر مطابق با آیین نامہ مالکیت فکری و معنوی متعلق بہ دانشگاه شیراز است.

نام و نام خانوادگی: الہام صادقیان

تاریخ و امضاء

به نام خدا

معناشناسی حکمت در قرآن و حدیث

به کوشش

الهام صادقیان

پایان نامه

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه شیراز به عنوان بخشی

از فعالیت‌های تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته

الهیات و معارف اسلامی

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی شده توسط کمیته‌ی پایان نامه، با درجه‌ی:.....

دکتر مهدی احمدی، استادیار بخش الهیات و معارف اسلامی (استاد راهنما).....

دکتر علی محمد ساجدی، استادیار بخش الهیات و معارف اسلامی (استاد مشاور).....

شهریور ماه ۱۳۹۲

باسمه تعالی

تقدیم به

پیشگاه امام عصر (عجل‌ا... تعالی فرجه الشریف) مشعلدار امامت و هدایت و حجه خدا بر روی

زمین

و به امام خمینی (ره) احیاگر اسلام ناب محمدی (ص) در جهان نوین و

بنیان‌گذار نظام اسلامی

و تقدیم به ساقیان جوانه‌ی وجودم، پدر و مادرم که حامیان علم و اندیشه و معرفتند

باسمه تعالی

تقدیر و تشکر

در این جا بر خود لازم می‌دانم از همه اساتید و سروران گرانقدری که در طی سالیان تحصیل و به ویژه در جهت تدوین تحقیق پایانی از محضرشان کسب فیض نموده و از راهنمایی و ارشادات موثرشان بهره‌مند گشتم سپاس‌گذاری نموده و از پروردگار متعال طول عمر و دوام توفیقات آن عزیزان را مسئلت نمایم.

بی شک، زحمات بی‌دریغ استاد راهنمای این‌جانب، جناب آقای دکتر مهدی احمدی و استاد مشاور جناب آقای دکتر علی محمد ساجدی - چه در مرحله انتخاب موضوع که از موضوع تحقیق استقبال نموده و مورد حمایت و تشویق قرار دادند و چه در طول مراحل تحقیق - موجب شده تا این مجموعه فراهم گردد. لذا نویسنده این سطور هرگز تلاش‌های بی‌شائبه این بزرگواران را از یاد نخواهد برد و برای این بزرگواران از درگاه حضرت احدیت سلامتی، دوام عمر پر برکت مقرون با نظرات و توجهات حضرت ولی عصر ارواحنا فداه را خواستارم.

چکیده

معناشناسی حکمت در قرآن و حدیث

به کوشش

الهام صادقیان

این پژوهش درصدد تبیین جایگاه معنایی واژه حکمت است و نگاه معناشناختی به این واژه، یک راه دستیابی به دقایق معنایی و پی بردن به مقصود خداوند متعال است. تعیین جایگاه معنایی دقیق حکمت با این روش، در گرو بررسی معانی قریب‌المعنی (مانند واژه‌های تفکر، حلم، حجر، لب، فطرت، فقه...)، واژه‌هایی که با واژه حکمت تقابل معنایی دارند (مانند واژه‌های جهل، خطا، هوی، خشم، تعصب و...) و نیز سایر واژه‌های هم‌حوزه هم‌چون واژه هم‌نیشن (مانند واژه‌های کتاب، ملک، فصل الخطاب، آیات الله، موعظه‌الحسنه و ...) و یا واژه جانشین (مانند بصیرت، علم، عقل، فهم، معرفت، حکم) است. حکمت یک مفهوم قرآنی است که در روایات اسلامی نیز فراوان به کار رفته، با نگاهی به کتب تفسیری و نیز به کتاب‌هایی در موضوع، وجوه و نظایر و کتب لغت دانسته می‌شود که حکمت در معنایی مختلفی به کار رفته است. هم‌چنین حکمت در حوزه‌های دیگر جنبه اصطلاحی پیدا می‌کند و در آن حوزه‌ها براساس موقعیت خود مورد توجه و استفاده قرار گرفته است. در این پژوهش ابتدا معنای حکمت در لغت، قرآن و تفاسیر، حدیث و اصطلاح حکماء و عرفاء بررسی می‌کنیم. اهل لغت حکمت را چیزی می‌داند که از جهل جلوگیری می‌کند و مفسران نیز معانی هم‌چون قرآن، نبوت، سنت، رسیدن به واقع، معرفت خدا و ترس از خداوند ذکر کرده‌اند. در روایات نیز حکمت به قرآن، اطاعت از خداوند، شناخت امام و دوری از گناهان تفسیر شده است. البته حکما شناخت حق، استکمال نفس، تبحر بسیار در صناعت، تعقل برترین موجودات از طریق برترین علم و علم به احوال موجودات را حکمت می‌دانند و عرفاء معرفت، قوه‌ای نفسانی، مواظبت بصیرت‌آمیز را حکمت معرفی می‌کنند و علماء علم اخلاق، حد اعتدال قوه فکریه را حکمت می‌دانند. با بررسی این دیدگاه‌ها به این نکته پی می‌بریم که حکمت همان علم و دانشی است که فایده و منفعت آن زیاد است.

کلید واژه: قرآن، معناشناسی، حکمت، بصیرت، سنت

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	فصل اول
۱.....	مقدمه
۱.....	۱-۱- پیش‌گفتار
۲.....	۱-۲- اهمیت موضوع
۳.....	۱-۳- سوالات تحقیق
۴.....	۱-۴- روش تحقیق
۴.....	۱-۵- پیشینه تحقیق
۹.....	فصل دوم
۹.....	تبیین مفاهیم و کلیات
۹.....	۲-۱- مقدمه
۱۱.....	۲-۲- معنی لغوی حکمت
۱۳.....	۲-۳- معنی اصطلاحی حکمت
۱۳.....	۲-۳-۱- حکمت از دیدگاه مفسران
۱۷.....	۲-۳-۲- حکمت در عرفان اسلامی
۱۷.....	۲-۳-۲-۱- معرفت
۱۷.....	۲-۳-۲-۲- قوه‌ای نفسانی
۱۸.....	۲-۳-۲-۳- مواعظ بصیرت‌آمیز
۱۸.....	۲-۳-۳- حکمت در اخلاق
۱۹.....	۲-۳-۴- معنای حکمت نزد حکمای اسلام

- ۱۹-۳-۴-۱- شناخت وجود حق..... ۱۹
- ۱۹-۳-۴-۲- استكمال نفس..... ۱۹
- ۲۰-۳-۴-۳- تبحر بسیار در صناعت..... ۲۰
- ۲۰-۳-۴-۴- تعقل برترین موجودات از طریق برترین علم..... ۲۰
- ۲۱-۳-۴-۵- علم به احوال موجودات..... ۲۱
- ۲۱-۴-۲- اقسام حکمت از نظر حکمای اسلامی..... ۲۱
- ۲۱-۴-۱- حکمت نظری و اقسام آن..... ۲۱
- ۲۲-۴-۱-۱- الهیات..... ۲۲
- ۲۲-۴-۱-۲- طبیعیات..... ۲۲
- ۲۴-۴-۲- حکمت عملی و اقسام آن..... ۲۴
- ۲۴-۴-۲-۱- موضوع حکمت عملی..... ۲۴
- ۲۵-۴-۲-۲- اقسام حکمت عملی..... ۲۵
- ۲۵-۴-۲-۳- مبدأ اقسام حکمت عملی و مبادی و غایت حکمت نظری..... ۲۵
- ۲۵-۵-۲- شرافت حکمت نظری..... ۲۵
- ۲۶-۶-۲- تفاوت فلسفه و حکمت..... ۲۶
- ۲۷-۷-۲- صفت حکیم..... ۲۷
- ۲۷-۷-۱- معنی حکیم نزد مفسران..... ۲۷
- ۲۸-۷-۲- معنای حکیم نزد حکمای اسلام..... ۲۸
- ۲۸-۷-۲-۱- سیر اطلاق حکیم بر افراد..... ۲۸
- ۲۸-۷-۲-۱-۱- نظر افلاطون..... ۲۸
- ۲۸-۷-۲-۱-۲- نظر ارسطو..... ۲۸
- ۲۹-۷-۲-۲- نظر حکمای مسلمان..... ۲۹
- ۲۹-۸-۲- حکمت و مفاهیم مشابه..... ۲۹

- ٢٩.....١-٨-٢ تفكر.
- ٣٠.....٢-٨-٢ لُبّ.
- ٣٢.....٣-٨-٢ حجر.
- ٣٢.....٤-٨-٢ حلم.
- ٣٣.....٥-٨-٢ فطرت.
- ٣٣.....٦-٨-٢ فقه.
- ٣٥.....٩-٢ مفاهيم مخالف حكمت.
- ٣٥.....١-٩-٢ جهل.
- ٣٦.....٢-٩-٢ سفاهت.
- ٣٧.....٣-٩-٢ هوى.
- ٣٧.....٤-٩-٢ خطأ.
- ٣٨.....٥-٩-٢ خشم و غضب.
- ٣٩.....٦-٩-٢ تَحَجَّر.
- ٤٠.....١٠-٢ هم نشینی واژگان.
- ٤٠.....١-١٠-٢ حكمت با واژه دیگر.
- ٤٠.....١-١-١٠-٢ حكمت و كتاب.
- ٤٦.....٢-١-١٠-٢ حكمت و آیات خدا.
- ٤٧.....٣-١-١٠-٢ حكمت و مُلْك.
- ٤٨.....٤-١-١٠-٢ حكمت و موعظه الحسنه.
- ٥٠.....٥-١-١٠-٢ حكمت و فصل الخطاب.
- ٥٢.....٢-١٠-٢ هم نشینی حكیم با دیگر كلمات.
- ٥٢.....١-٢-١٠-٢ حكیم و عزیز.
- ٥٣.....٢-٢-١٠-٢ حكیم و علیم.

۵۳	.....۲-۱۰-۲-۳- حکیم و خبیر
۵۴	.....۲-۱۰-۲-۴- حکیم و ثواب
۵۴	.....۲-۱۰-۲-۵- حکیم و حمید
۵۵	.....۲-۱۰-۲-۶- حکیم و واسع
۵۶	.....۲-۱۱-۱۱-واژه‌های جانشین
۵۶	.....۲-۱۱-۱- بصیرت
۵۸	.....۲-۱۱-۲- علم
۶۰	.....۲-۱۱-۳- عقل
۶۱	.....۲-۱۱-۴- فهم
۶۲	.....۲-۱۱-۵- معرفت
۶۳	.....۲-۱۱-۶- حکم
۶۵	..... فصل سوم
۶۵	..... جایگاه، زمینه‌ها، آثار و موانع
۶۵	.....۳-۱- اهمیت حکمت
۶۷	.....۳-۲- حکمت غیر اکتسابی و حکمت اکتسابی
۷۰	.....۳-۳- زمینه‌های بهره‌مندی از حکمت
۷۰	.....۳-۳-۱- تلاوت آیات خدا
۷۱	.....۳-۳-۲- تزکیه نفس
۷۵	.....۳-۳-۳- کتاب آسمانی
۷۷	.....۳-۳-۴- احسان
۷۸	.....۳-۳-۵- رشد و بلوغ
۷۹	.....۳-۳-۶- اندیشه و تعقل
۸۱	.....۳-۳-۷- شکر

- ۸۱ ..... تقوا. ۳-۳-۸
- ۸۳ ..... زهد. ۳-۳-۹
- ۸۴ ..... خدا ترسی. ۳-۳-۱۰
- ۸۴ ..... سکوت. ۳-۳-۱۱
- ۸۵ ..... آثار حکمت. ۳-۴-۴
- ۸۶ ..... حوزه اعتقادی. ۳-۴-۱
- ۸۶ ..... پذیرش ایمان به خدا و هدایت یافتگی. ۳-۴-۱-۱
- ۸۷ ..... اجتناب از دعوت به کفر. ۳-۴-۱-۲
- ۸۷ ..... حوزه رفتاری و اخلاقی. ۳-۴-۲
- ۸۸ ..... تسلیم در برابر خداوند. ۳-۴-۲-۲
- ۸۸ ..... رسیدن به مقام صالحین. ۳-۴-۲-۳
- ۸۹ ..... اهل شکر. ۳-۴-۲-۴
- ۸۹ ..... بهره‌مندی از عصمت. ۳-۴-۲-۵
- ۹۰ ..... مایه تذکر و عبرت. ۳-۴-۲-۶
- ۹۱ ..... رفع اختلاف. ۳-۴-۲-۷
- ۹۲ ..... خیر فراوان. ۳-۴-۲-۸
- ۹۲ ..... تواضع. ۳-۴-۲-۹
- ۹۴ ..... موانع و آفات. ۳-۵-۵
- ۹۵ ..... شهوت و هوا پرستی. ۳-۵-۱
- ۹۶ ..... محبت دنیا و دنیاطلبی. ۳-۵-۲
- ۹۶ ..... گناه. ۳-۵-۳
- ۹۷ ..... بیماری‌های قلب (قساوت قلب، نفاق، حسد و...). ۳-۵-۴
- ۹۷ ..... غفلت. ۳-۵-۵

- ۹۸.....۳-۵-۶- آرزو.....
- ۹۸.....۳-۵-۷- تکبر و غرور.....
- ۹۹.....۳-۵-۸- طمع.....
- ۹۹.....۳-۵-۹- خشم.....
- ۱۰۰.....۳-۵-۱۰- تعصب.....
- ۱۰۰.....۳-۵-۱۱- پرخوری.....
- ۱۰۱.....۳-۵-۱۲- جدال و مرء.....
- ۱۰۲..... **فصل چهارم**.....
- ۱۰۲..... **مصادیق و بهره‌مندان از حکمت**.....
- ۱۰۲..... ۴-۱-۱- مصادیق حکمت.....
- ۱۰۲..... ۴-۱-۱-۱- یکتا پرستی و دوری از شرک.....
- ۱۰۳..... ۴-۱-۲- احسان و احترام به والدین.....
- ۱۰۵..... ۴-۱-۳- گفتار کریمانه و تواضع همراه با محبت.....
- ۱۰۶..... ۴-۱-۴- پرداخت حق الهی به اولیای خدا، فقرا و در راه ماندگان.....
- ۱۰۷..... ۴-۱-۵- پرهیز از اسراف و ولخرجی، میانه‌روی در مصرف.....
- ۱۰۸..... ۴-۱-۶- اجتناب از قتل اولاد.....
- ۱۰۹..... ۴-۱-۷- پرهیز از نسل‌کشی و نهی از قتل.....
- ۱۱۰..... ۴-۱-۸- پرهیز از ارتکاب زنا و عمل نامشروع جنسی.....
- ۱۱۱..... ۴-۱-۹- دوری از تصرف در مال یتیم.....
- ۱۱۱..... ۴-۱-۱۰- ادای حق مردم و دوری از کم‌فروشی.....
- ۱۱۲..... ۴-۱-۱۱- پیروی نکردن از چیزی که به آن هیچ علم و آگاهی نداری.....
- ۱۱۳..... ۴-۱-۱۲- دوری از راه رفتن متکبرانه.....
- ۱۱۴..... ۴-۱-۱۳- وفای به عهد.....

- ۱۱۵.....سفرارش برای برپایی نماز.....۱۴-۱-۴
- ۱۱۵.....سفرارش به امر به معروف و سفارش به نهی از منکر.....۱۵-۱-۴
- ۱۱۶.....صبر.....۱۶-۱-۴
- ۱۱۷.....توکل.....۱۷-۱-۴
- ۱۱۷.....اعتدال.....۱۸-۱-۴
- ۱۱۸.....مشورت.....۲۰-۱-۴
- ۱۱۸.....بهره‌مندان از حکمت.....۲-۴
- ۱۱۹.....خدای حکیم.....۱-۲-۴
- ۱۱۹.....قرآن حکیم.....۲-۲-۴
- ۱۲۰.....انسان حکیم.....۳-۲-۴
- ۱۲۱.....انبیاء.....۱-۳-۲-۴
- ۱۲۲.....داود (علیه السلام).....۱-۱-۳-۲-۴
- ۱۲۳.....سلیمان (علیه السلام).....۲-۱-۳-۲-۴
- ۱۲۴.....یوسف (علیه السلام).....۳-۱-۳-۲-۴
- ۱۲۴.....حضرت موسی (علیه السلام).....۴-۱-۳-۲-۴
- ۱۲۵.....یحیی (علیه السلام).....۵-۱-۳-۲-۴
- ۱۲۶.....حضرت عیسی (علیه السلام).....۶-۱-۳-۲-۴
- ۱۲۷.....محمد (صلی الله علیه وآله).....۷-۱-۳-۲-۴
- ۱۲۸.....غیر انبیا.....۲-۳-۲-۴
- ۱۲۸.....لقمان (علیه السلام).....۱-۲-۳-۲-۴
- ۱۳۰.....اهل بیت (علیه السلام).....۱-۲-۳-۲-۴
- ۱۳۲.....فصل پنجم.....
- ۱۳۲.....جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....

فصل اول

مقدمه

۱-۱- پیش‌گفتار

حکمت در قرآن، احادیث و عبارات دانشمندان، بسیار مورد تمجید قرار گرفته است، مقصود از معناشناسی در این تحقیق، شناخت معنایی است که اهل زبان از یک واژه یا ترکیب در محاورات و تفهیم و تفهّم خود اراده می‌کند و به کار می‌برد. معناشناسی دو نوع است: تاریخی و توصیفی. منظور از معناشناسی تاریخی شناخت معنای اولیه و وضعی واژه و تطور معنایی آن در طول حیات لغوی‌اش است؛ اما مراد از معناشناسی توصیفی معنایی است که یک واژه یا ترکیب در دوره معینی دارد.

واژه حکمت بیست بار در قرآن به کار رفته است. حکمت در قرآن، اعطای خیر کثیر (بقره: ۲۶۹) و تعلیم آن جزو غرض بعثت انبیاء (بقره: ۱۵۱؛ آل عمران: ۴۸، ۱۶۴؛ جمعه: ۲)، وصف خداوند (بقره: ۲۲۸؛ نساء: ۲۶؛ انعام: ۱۸، ۸۳) و قرآن (لقمان: ۲؛ یس: ۲) قرار گرفته است. خداوند حکمت را به پیامبران اعطا، انزال، تعلیم و وحی نموده است (فیاض صابری، ۱۳۸۶، ص: ۵۰).

حکمت با کتاب الهی یا قرآن پیوندی ناگسستنی دارد؛ در بسیاری موارد کتاب و حکمت در کنار یکدیگر قرار دارد و هم‌سنگ به شمار می‌روند. از این منظر، می‌توان قرآن و آیات آن را مصداق روشنی از حکمت دانست و آن‌که حکمت همراه با تزکیه است و ارتباط مستقیمی با شکر یا سپاس‌گزاری دارد (لقمان: ۱۲) یا این دو به یک معنی هستند و یا آن‌که نتیجه داشتن

حکمت شکر خواهد بود (قرشی، ۱۳۵۲، ج ۲، ص: ۱۶۴) و سرانجام، آن که حکمت در قرآن جنبه‌ای عملی و کارکردی دارد (اسلامی، ۱۳۸۶، ص: ۷).

تعبیر حکیم در قرآن، در مجموع نود و هفت بار ذکر شده است. تنها یکبار به مثابه صفت امر به کار رفته است و پنج بار به عنوان صفت قرآن (آل عمران: ۵۸؛ یونس: ۱؛ زخرف: ۴؛ لقمان: ۲؛ یس: ۲) به کار رفته است. از این شش مورد که بگذریم، در دیگر آیات، حکیم به عنوان صفت خداوند یا یکی از اسمای حسنا یا او به کار رفته و بیش‌تر در کنار عزیز و پس از آن در کنار علیم و واسع آمده است (اسلامی، ۱۳۸۶، ص: ۸).

در روایات نیز حکمت، به نعمتی تعبیر شده که خداوند بهتر، بزرگ‌تر، رفیع‌تر و زیباتر از آن، به بندگانش نداده است و مایه آمرزش، دین، زندگی فرزند آدم، شرف، مجد او معرفی گردیده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص: ۲۲۰-۲۱۶؛ غزالی، بی تا، ج ۱، ص: ۴۱) و در برخی روایات، به سعادت حقیقی انسان توصیف شده است. دست‌یابی به حکمت اولاً متوقف بر شناخت آن و سپس شناخت راه وصول به آن است (فیاض صابری، ۱۳۸۰، ص: ۵۰).

میان کلمات و جملات آیات قرآن پیوستگی معنایی خاصی برقرار است و همگی از جانب خداوند حکیم برای القای پیامی ویژه ترتیب یافته‌اند. پیوستگی میان مفاهیم آیات به جملات آن منحصر نمی‌شود، بلکه میان مفردات آن نیز پیوندهای معنایی ویژه‌ای برقرار است؛ هر واژه جایگاه خاص خود را دارد و معنای خود را در ارتباط با سایر واژگان قرآن باز می‌یابد.

این ارتباط‌های معنایی مطمحنظر زبان‌شناس ژاپنی (ایزوتسو) در کتاب خدا و انسان در قرآن قرار گرفته است. در باور وی معنای هر واژه با شناخت جایگاه دقیق معنایی آن با توجه به جهان‌بینی قرآن و بررسی ارتباط آن با واژگان دیگر قابل کشف است.

۱-۲- اهمیت موضوع

حکمت، گمشده مومن و مطلوب همه فرهنگ‌های جهانی بوده است و تعریف و تمجید آن را در نظام‌های گوناگون فکری می‌توان یافت و مطلوب همگان به شمار می‌رود. با این حال، امروزه بحث از حکمت در حوزه‌هایی که انتظار می‌رود، رواج چندانی ندارد.

این نوشته می‌کوشد مفهوم و دامنه معنایی حکمت را در قرآن و احادیث پی‌گیرد و با تاکید بر آیات و احادیث، مولفه‌های آن را مشخص کند و این نوعی پدیدار شناختی است تا با کنار هم

نهادن آیات و روایاتی که، به نوعی، مشتقات واژه حکمت یا متضادشان در آن‌ها به کار رفته است، تصویر روشنی از آن به دست دهد. این کاری است که ایزوتسو در فهم و تعریف مفاهیم اخلاقی در قرآن به کار برده و در کار خود نیز موفق بوده است. روش تجزیه و تحلیل ایزوتسو نوعی تفسیر و تاویل متن است (ایزوتسو، ۱۳۷۸، ص: ۷۱).

نگاه معناشناختی به متن و تحلیل معنایی واژگان آن، یکی از راه‌های دست‌یابی به دقایق معنا و پی‌بردن به مقصود اصلی گوینده است. این نوع نگاه، به طور خاص در یک متن دینی مانند قرآن که به باور مسلمانان عیناً سخن خداوند و معجزه الهی است و از سطوح معنایی متعددی برخوردار است به دلیل اهمیت پیام و نقش آن در تأمین سعادت جاودانه بشر اهمیتی مضاعف می‌یابد.

آنچه این رویکرد را به ویژه در مورد قرآن در خور توجه می‌سازد این است که این کتاب آسمانی، ضمن به‌کارگیری واژگان مأنوس جامعه نزول، به توسعه دستگاه معناشناختی زمان خویش پرداخته و تحولات شگرفی در معانی متعارف عصر خود ایجاد کرده و حتی در مواردی معنایی نو بر قامت واژگان پیشین پوشانده است؛ از این‌رو فهم صحیح واژه‌های این متن وابسته به فهم معنای آن واژه‌ها در عصر نزول و نحوه تعامل قرآن با آن‌هاست. تعیین جایگاه معنایی دقیق هر یک از مفردات قرآن با این روش، در گرو بررسی معانی واژه‌های قریب‌المعنی، واژه‌هایی که با واژه مورد نظر تقابل معنایی دارند و نیز سایر واژه‌های هم‌حوزه است.

۱-۳- سوالات تحقیق

۱. معنای پایه و معنای نسبی (با توجه به واژه‌های هم‌نشین و جانشین در قرآن) واژه حکمت چیست؟
۲. آیا واژه حکمت پیوند معنایی با سایر واژه‌های هم‌حوزه خود در قرآن دارد و به فرض پیوند، تحت تاثیر کلمات مجاور و نظام معنایی مستقر در آن قرار می‌گیرد؟
۳. آیا حکمت مختص انبیاست؟
۴. آیا حکمت اکتسابی است یا موهبتی الهی؟
۵. معنی حکمت در روایات چیست و چه کاربردی در فرهنگ اسلامی دارد؟

۱-۴- روش تحقیق

با توجه به ماهیت موضوع انتخابی، روش تحقیق کتابخانه‌ای یا اسنادی برای بررسی و رسیدن به نتایج لازم استفاده می‌شود. این پژوهش با روش‌های زیر و در مراحل گوناگون انجام می‌گیرد:

- کتاب‌ها و مقالات و مصاحبه‌هایی که در این موضوع کار شده مورد مطالعه قرار می‌گیرد.
- از منابع و مآخذ یادداشت برداری می‌شود.
- مطالب جمع‌آوری شده برای تحقیق دسته‌بندی و تحلیل می‌شود.

۱-۵- پیشینه تحقیق

برای کشف و تبیین زبان نوشتاری قرآن و مفاهیم آن به دانش‌های متعددی نیاز است، که یکی از آن‌ها معناشناسی است. لغت‌شناسان و مفسران و اهل ادب در طول تاریخ اسلام بسیار کوشیده‌اند تا ریشه‌های واژگان، معانی حقیقی و مجازی الفاظ و وجوه و بلاغت و فصاحت، امثال، ایجاز و اطناب قرآن را در آثاری سترگ به یادگار گذارند و جنبه‌های زبان‌شناسی قرآن کریم را آشکار سازند. از این میان می‌توان به کتاب‌های زیر اشاره کرد.

مقاتل بن سلیمان بلخی (م ۱۵۰ ه.ق): «الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم»، کتاب وی کهن‌ترین اثری که در این زمینه به دست ما رسیده، و در این نوشته، الفاظ مشترک و واجد معانی متعدد، هم‌چون حکمت، کتاب و ... استخراج شده است.

فراهیدی (م ۱۷۵ ه.ق): «العین»، این کتاب به نگارش واژگان عربی پرداخته است، و کلمات را براساس «مخارج حروف» مرتب کرده است.

فراء (م ۲۰۷ ه.ق): «معانی القرآن»، کتاب ایشان جامع‌ترین کتاب مشتمل بر نکات ادبی: لغت، نحو و بلاغت قرآن است که قرآن پژوهان را به خود نیازمند کرده است و به عنوان یکی از منابع سرشار تفسیری شناخته شده است.

کلینی (م ۳۲۹ ه.ق): «الکافی»، این کتاب یکی از مهم‌ترین و معتبرترین کتب حدیثی شیعه است. شیخ کلینی در مدت ۲۰ سال این کتاب را گردآوری کرده است. موضوع این کتاب حدیث است که در سه بخش می‌باشد: اصول، شامل روایات اعتقادی؛ فروع، حاوی روایات فقهی و روضه، شامل احادیث متفرقه است. کلینی در اصول کافی، در هشت عنوان (فصل) به تبیین

اصول اعتقادی شیعه و برخی مطالب دیگر که با مسائل اعتقادی ارتباط دارد، پرداخته است. بخش دوم کتاب کافی که فروع الکافی نام دارد دربردارنده روایات مربوط به مسائل فقهی است. فروع کافی بزرگ‌ترین بخش کتاب کافی به حساب می‌آید. سومین بخش از الکافی که به روضه کافی شهرت دارد، روایات مربوط به موضوعات مختلف و متنوع، بدون هیچ ترتیب و نظم خاصی گردآوری شده است.

ازهری (م ۳۷۰ ه.ق): «تهذیب اللغه»، کتاب ایشان یکی از کتاب‌های لغت عرب، می‌باشد و این کتاب از لحاظ ساختار و شیوه تدوین، همانند العین خلیل است، از لحاظ کثرت مواد و تعدد روایات و شواهد لغوی و شعری و استشهاد به آیات قرآن و احادیث نبوی (صلی الله علیه و آله و سلم) بر آن برتری دارد، تهذیب اللغه یکی از مهم‌ترین منابع لغوی قاموس‌نویسان بعدی است.

ابن فارس (م ۳۹۵ ه.ق): «معجم مقاییس اللغه»، این کتاب یکی از مهم‌ترین معاجم لغوی زبان عربی به شمار می‌رود و در شش جلد جمع آوری شده است.

شریف رضی (م ۴۰۶ ه.ق): «حقایق التأویل فی متشابه التنزیل»، ایشان در این کتاب به تفسیر آیات متشابه در پرتو محکمت پرداخته است.

راغب اصفهانی (م ۴۲۵ ه.ق): «مفردات فی غریب القرآن»، وی این واژه‌نامه را بر بنیاد مواد اصلی کلمه سامان داده است، مسلک ایشان چنین است که نخست ماده را با معنای حقیقی‌اش می‌آورد، آن‌گاه مشتقات آن را یاد می‌کند، سپس معانی مجازی را با تبیین علاقه حقیقت و مجاز عرضه می‌دارد. وی بر این همه، اولاً از قرآن، ثانیاً از حدیث و ثالثاً از سروده‌ها و اقوال عرب گواه می‌جوید.

زمخشری (م ۵۳۸ ه.ق): «اساس البلاغه»، اثر ایشان را می‌توان بهترین اثر لغوی و بلاغی عصر مولف دانست زیرا این اثر گران‌بها، لغت و شعر و ضرب المثل و فصاحت و بلاغت را یکجا و به صورتی منسجم و به هم پیوسته در خود جمع آورده است. این مؤلف بزرگ در کتابش معنای حقیقی کلمات را از معنای مجازی آن متمایز ساخته و بیش‌تر توجه‌اش به معنای مجازی لغات معطوف است.

طبرسی (م ۵۴۸ ه.ق): «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، این کتاب تفسیر قرآن به زبان عربی است که به زبان فارسی نیز ترجمه شده است. مجمع البیان شامل مباحثی چون قرائت، اعراب، لغات، بیان مشکلات، ذکر موارد معانی و بیان، شان نزول آیات، روایات وارده و شرح و تبیین قصص و حکایات است.

ابوالفتوح رازی (م ۵۵۴ ه.ق): «روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن»، این تفسیر پس از ذکر بخش‌های کوتاهی از آیات، به تفسیر و شرح لغوی و صرفی و نحوی و فقهی و کلامی آن پرداخته و در هر مورد، اقوال و آرای مفسران و نحویان و لغویان و فقها و متکلمان را